

Ženski sud

Rada Iveković,

Nasilje i iscijeljenje : ratno i poratno razdoblje od prve generacije i poslije nje¹

Rat i ratno nasilje u jugoslavenskim zemljama (dalje: «u Jugoslaviji») odvijali su se u svom najbrutalnijem obliku od 1991-1999. Poratno vrijeme nasilja traje od 1999. nadalje, uključujući i današnjicu, u različitim intenzitetima. U razmišljanje o dogođenom nasilju sada se osim *prve* i najpogođenije generacije tokom rata uključuje i *druga generacija*, ona koja je odrasla u miru, ma kako on bio nezadovoljavajuć. Moguće je da se pogledi tih dviju generacija ne poklapaju potpuno. Za treću će generaciju rat već biti prošlost, što ne znači da će njegovi tragovi i posljedice biti uklonjeni ili zaliječeni.

Ženska ratna i poratna neposredna svjedočanstva s nevjerojatno oštrim zapažanjima i bez okolišanja pokazuju, kritiziraju i osuđuju lokalni patrijarhat, upleten u društveno-ekonomski sistem, u rat, i u mirnodoposko uređenje. Ona hrabro, s velikom lucidnošću i nadom u ostvarenje pravde, pokazuju ratno progontsvo, izbjeglištvo ili čak zatočeništvo koji se često produžavaju do u mir (kao ostanak bez stana zgot eksproprijacije ili uništenja kuće, prisilno preseljenje, egzodus, deportacija...). Pokazuju i prokazuju strahovito fizičko i seksualno izživljavanje nad ženama, djevojkama i djevojčicama, katkada i nad muškarcima, bez obzira čime motivirano (kao «etničko», «političko» ili drugo). Pokazuju i osuđuju nacionalistička zvjerstva svake vrste, počinjena od državnih vojski, od nacionalnih samozvanih jedinica, od milicija i terorističkih grupa najrazličitijih denominacija, od susjeda i prijatelja, od neprijatelja, i to kako nad individualnim ženama, tako i nad njihovim širim porodicama i zajednicama. Pokazuju militarizaciju, uprošćenje i podivljalost društava. Pokazuju konsenzus koji u velikoj mjeri postoji oko *sistematične nekažnjivosti nasilja prema ženama*, uključujući poslije rata. Ravnodušnost po ovom pitanju vlada kako u društvu tako i kod državnih organa. Svjedočanstva pokazuju odličan stupanj političke svijesti kad je riječ o analizi ekonomskog nasilja i vlasničkih odnosa, promjene društveno-političkog sistema i povezanosti ovog sa svim ostalim vrstama nasilja u patrijarhalnom društvu. Mada u cjelini fragmentarno prezentirana i mada im nedostaje popratnih objašnjenja i stavljanja u kontekst, neka su svjedočanstva mali i zadivljujući biseri konciznosti, *precizne misli koja se rađa iz životne muke*, i cijeli mali politički programi. Sva svjedočanstva govore o velikim i

¹ Ovaj tekst i neke druge ne bih bila u stanju napisati da nisam stekla uvida u pripremni rad Ženskog suda i u iskaze i svjedočenje njegovih svjedokinja, zahvaljujući strpljivom i zadivljujućem radu Žena u crnom (Beograd) i ostalih feminističkih grupa i mirovnih asocijacija iz Jugoslavije i post-Jugoslavije. Na ovome posebno zahvaljujem energiji i odanosti rodnoj pravdi Staše Zajović i Ženama u crnom. Moja zahvalnost ide posebno Lini Vušković : ona je ovaj tekst strpljivo čitala i komentirala, postavljala mi pitanja sve dok nismo izbistrile nejasna mjesta. Zahvaljujući njoj tekst je mnogo čitkiji, a za sva preostala mutna mjesta odgovorna je isključivo autorica.

nepovratnim gubicima najmilijih, a zatim i imovine, mira i dobrog života, kao i o gubicima sebe samih, kao ono: «Ja sam 15. avgusta 1992. umrla. Živa sam. Jer treba da kažem istinu (...).»

Šta možemo zaključiti iz svjedočanstava ?

Opća devastacija

Pročitavši svjedočanstva žena o ekonomskom, etničkom, seksualnom i militarističkom nasilju iz jugoslavenskog ratnog razdoblja devedesetih i iz poratnog, možemo prebrzo zaključiti o nekim njihovim zajedničkim karakteristikama, ne uzevši u obzir *potencijal* vizure i izgradnje projekta kroz očitovanje ženskog senzibiliteta i zahvaljujući njemu. Prebrz bi nas zaključak naveo da vidimo samo mračne strane svjedočenja («sve je to na kraju krajeva strašno i beznadno», što ne bi bila potpuna neistina), a ne i začuđujuće zaključke koje žene iz njih lucidno izvlače, ili koje možemo ponekad i same izvući analizirajući ih.

Ono što svakako valja uzeti u obzir pri analizi, a *što se po prirodi stvari u svjedočanstvima ne nalazi, to je međunarodni kontekst* (u svoj njegovoj mijeni tokom ove dvije i više decenija) kao i aspekt zajedničke postjugoslavenske situacije pred kojom smo². Naime, kroz raznovrsna svjedočenja koja crtaju kompleksan mozaik, nameće se nužnost procjene rata u SFRJ, kojim se ova raspala. Svjedočanstva, koja ne daju potpunu sliku jer su dijelom usmjerena na individualne sudbine premda preko njih i na sudbine porodica, zajednica, nacija u postrojanju, društava u rasulu i prekrojanju, država u raspadanju i novih u nastajanju, ipak ukazuju na, u složenosti uzroka i uvjeta rata, dva glavna aspekta: 1) redistribuciju tj. otimačinu, na kraju socijalizma, društvenog bogatstva, i 2) međunarodne prilike u kojima se to odvijalo (ovaj je drugi manje direktno vidljiv u svjedočanstvima iz spomenutih razloga). To je dvoje usko povezano, i to na različite načine povezano u različitim stadijima procesa rata a zatim «tranzicije». Do otimačine «ničijeg» društvenog bogatstva od strane novih elita pomnoženih sa 8 ili više administrativno-nacionalnih jedinica ne bi ni došlo da nisu međunarodni krediti SFRJ na Zapadu istekli i dospjeli na naplatu. Objedinjujuća kapa Saveza komunista tu se pokazala nemoćnom i ubrzo se raspala³. Republičke i lokalne strukture vlasti već su i ranije doprinijele rastu nacionalizma time što su nastojale da jačaju vlastite političke pozicije prebacujući odgovornost za krizu na druge republike i uzroke u SFRJ i, naravno, na federaciju. Zapadni kreditori i evropski politički ucjenjivači koji su *diktirali* demokraciju kao uslov kreditima, radije su uložili povjerenje u nacionaliste Miloševića i Tuđmana (temeljeći svoje opredjeljenje na pojednostavljenom zaključku o političkoj legitimnosti ovih nacionalističkih vođa koji su – i jedan i drugi – odnijeli pobjedu na višestranačkim izborima u Hrvatskoj i Srbiji) nego u reformirane komuniste. Tako su tadašnjem

² Ovu bi temu bilo moguće dalje razviti. Ona je veoma važna, ali nije ovdje naš zadatak.

³ Za ozbiljniju analizu historije, pa i početka historije raspada Partije i onda dakle i SFRJ, koja je bila partijska država, vidi Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2014. Naš je prikaz ovdje samo ovlašan i bez dokumentacije.

predsjedniku vlade Anti Markoviću uskratili kredite⁴. Kuća bez temelja (dotrajala privreda, neobavljene administrativne reforme i sl.) a onda i bez krova (do tada hegemono konsensualna «viša» instanca zajedničke države, kao neki habermasovski «administrativni patriotizam», igrama iskrivljenih pogleda u ogledalu, simbolički prelomljena kroz Partiju) srušila se čim su ljudi počeli tražiti utočište u prvoj slijedećoj instanci, jedinoj koja se nudila: naciji. Tu su se ubacili novi oligarsi (bivši partijsko-državni i privredni moćnici) koji su budzašto «otkupili» poduzeća i imanja po cijeloj zemlji (a proces je počeo već pred kraj vidljivog raspada). Ljudi su preko noći ostali i bez posla (iz različitih razloga, etničkih, političkih, privrednih i drugih) i bez uštedevine u bankama, kao i bez instance kojoj bi se žalili i od koje bi potraživali pravni lijek. Nacijā, koje više nikakav zajednički okvir nije objedinjavao, je sad odjednom bilo onoliko koliko je oligarhija u nastajanju bilo željno dijela zajedničkog kolača i koliko ih je bilo spemno da za to ratuju. Preko noći je nestalo i bilo kakvog pravnog poretka u općoj otimačini, pa krivičnim djelima nije bilo kraja. Ljudima su otete uštede u bankama, imovina, prisilno su dizani razni «zajmovi», oteti su postojeći društveni fondovi (penzijski, stambeni, zdravstveni, školski), pljačka je cvjetala pod nacionalističkom zamjenom teze da su nam «drugi» sve oduzeli.

«Međunarodna zajednica» ipak nije podržala antinacionalističke opozicije niti njihovo udruživanje. Ona je vidjela rješenje, a ne problem, u promjeni društveno-političkog sistema i u prelasku sa socijalizma na kapitalizam, umjesto u reformi socijalizma koja se nametala.

Nacionalistički diskurs, koji je dobro opisan u feminističkoj literaturi i drugdje, stavljen je u pogon za pravdanje stanja bezakonja, kriminala, mafijaštva, pljačke, nasilja i rata. On je služio ratnom huškanju, a ni danas, dvadesetak, dvadeset i pet godina nakon rata nije utihnuo.

Iz svjedočanstava žena se vidi da će za sve ovo, uključujući za imovinske odnose, biti potrebno preispitivati zakone po pojedinim jugoslavenskim zemljama, preformulirati ih i tražiti pravni lijek. Na planu samih imovinskih odnosa, s onu stranu i čak bez obzira na pretrpljeno nasilje i stradanja, poslije rata ostao je sam kaos, tako da se ljudske situacije ne daju razriješiti.

Poći ćemo od toga da se svjedočanstva ne mogu tako lako kategorizirati na ona o ekonomskom, etničkom, seksualnom ili militarističkom nasilju. Konstatirat ćemo zatim da se dobar dio tako dugotrajnog, raznovrsnog i dubokog nasilja pretvorio u stalno *strukturalno nasilje*, tako da danas živimo u nasilnim društvima. Prvo što uočavamo, to je da postoji kontinuitet između tih navodno odvojenih oblika nasilja, i da se *sva redom* mogu kvalificirati kao politička ali i kao socijalna, povrh specifične kvalifikacije svakoga od njih. Drugi kontinuitet koji uočavamo i koji je, uostalom,

⁴ Naravno da je ekonomski program Ante Markovića bio neoliberalan i išao i sam niz dlaku «međunarodnoj zajednici», pa uprkos prvim realnim uspjesima vjerojatno ne bi vodio ka društvu veće jednakosti. Ali da je za njega bio dobio kredite (što nije), možda se još moglo očuvati jedinstvo zemlje i izbjeći rat. A možda se i nije više moglo, ukoliko su nacionalizmi već tada bili otišli predaleko – što je vjerojatno.

predviđen, kao i prethodni, u samim pretpostavkama rada Ženskog suda, to je onaj između ratnog i poratnog nasilja. Nekoliko žena to eksplicitno i kažu.

Ako postoji kontinuitet između ratnog i poratnog nasilja, *kako ne pretpostaviti da postoji i kontinuitet između predratnog i ratnog nasilja nad ženama* ? Ovdje mislimo na SFRJ, koja ni sama u tom pogledu nije nimalo besprekorna, kao uostalom nijedna poznata zemlja (*toute proportion gardée*). Takav kontinuitet bez sumnje postoji, pa i njega valja opisati. Ali zaključak o sjevremenitosti nasilja nad ženama i drugim « slabim » karikama u društvu ne treba da nas navede na tezu o « vječnom ženskom » i njegovoj fatalnosti, o nepromjenjivosti položaja žena i normalnosti nasilja nad njima. Naprotiv. Konstatiranje kontinuiteta nasilja nad ženama u svim epohama navodi nas na pomisao da je potrebno proučavati njihove različite okolnosti a u ovima zajedničke crte i uzroke, kako bi se tome našlo lijeka i u praksi. Feministička « teorija » i « praksa » ne mogu se udaljavati jedna od druge. Konstatacija o sjevremenitosti nasilja nad ženama, čime se ne spori nasilje nad drugim grupama i ovisno o historijskom segmentu (naprotiv – zato što su ta nasilja u sprezi), ne može voditi u fatalizam i mirenje, već u iskušavanje stečenog ženskog znanja – dosta nam je tog sjevremenog nasilja - i u daljnju borbu.

Najvažnije što se može iz svega zaključiti bit će ono što se odnosi na *zahtjeve* žena imajući u vidu organiziranje budućeg pravednog i demokratskog društva. Ovo će uzimati u obzir i njihove političke, socijalne, ekonomske, i kulturne zahtjeve, i ono što se odnosi na predložene pravne lijekove. Također treba predvidjeti i horizont *kulturnih* očekivanja žena⁵, pogotovo s obzirom na činjenicu da se kulturni aspekt najlakše gubi iz vida. Demokracija o kojoj je riječ ne može biti osigurana načelnom i puko formalnom « državnom » demokracijom (ili od države uzurpiranom demokracijom), već ona mora da sadrži i spolnu/rodnu demokraciju, ravnopravnost i jednakost, a dakako i demokraciju koja funkcionira, i pored ratom duboko izmijenjene demografije, u miješanim društvima i u društvima u kojima je traumatično izmijenjena nacionalna struktura stanovništva, pored svih ostalih poremećaja.

« *Etničko čišćenje*⁶ » je uz *masovna silovanja* svakako bilo najspektakularniji aspekt ratova u jugoslavenskim zemljama. Ni jedno ni drugo nije bilo « specijalnost » ovih ili onih, ove ili one nacije, ali oboje su se uglavnom odvijali zajedno. Dakle, zajedno su se odvijali etničko (rasno ; nacionalno) nasilje i seksualno nasilje, jedno u podršku drugoga, u različitim razmjerama. Etničko ili nacionalno nasilje obično ima jasnije definiranog počinioca : to je država, država-u-nastajanju, nacija-u-nastajanju, ili vojska odnosno milicije u njihovo ime. Potrebno je učiniti mali pomak u mišljenju da bi se uvidjelo da i seksualno ratno nasilje (pa i nasilje u ni-ratu-ni-miru, kakve su često bile prilike kod nas) ima iste počinioce, a ne samo pojedince. To vrijedi i za situacije u kojima se ne priznaje da « smo » u ratu. Opis ovakvih situacija obično zahtijeva razlikovanje između civilnog stanovništva i vojske, no u građanskim

⁵ Na primjer, izlazak iz militarizirane kulture i militariziranog društva koje je postalo primitivnije, ruralnije i nasilnije nego što je bilo pred rat.

⁶ Termin je u nekoliko pogleda loš, ali je uvriježen. Ipak ga koristimo, i ne možemo ovdje započinjati razmatranje njegove neprimjerenosti.

ratovima kakvi su ovi ratovi u osnovi bili, takvo je razlikovanje uglavnom nemoguće. U tim ratovima u svakom slučaju najviše strada civilno stanovništvo, a u ratnim se zonama stvaraju situacije *apartheida* ukoliko stanovništvo koje se smatra alogenim nije još potpuno deportirano kroz « čišćenje ». Poslijeratna ekonomska zaleđivanja, neriješeni i nerješivi politički, imovinski i ostali odnosi doveli su, u zemljama nasljednicama Jugoslavije, do dugotrajnog stagniranja i do žrtvovanja horizonta rješavanja cijelog kompleksa pitanja izniklih iz rata.

Karakteristika je i ovih ratova kao i nezadovoljavajućeg mira kakav vlada na području bivše zemlje, da svako i dalje prebacuje krivicu i odgovornost na druge, što je potpuno u neskladu s feminističkom etikom, a zapravo s etikom *uopće*.

Konačno, u sažetku to Goran Fejić ovako opisuje⁷ :

Prebacujući na « druge » i na saveznu državu odgovornost za ekonomsku krizu i za galopirajuću inflaciju, nacionalistički su rukovodioci pokušavali sačuvati svoj pokolebani politički legitimitet. Usput, oni su raspirivali osjećaj svake nacionalne grupe da je žrtva ostalih ili nekog levijatana komandnog sistema.

Slovenija, izvoznica gotovih proizvoda, željela je zadržati veći dio deviza. Slabije razvijene republike žalile su se da svojim jevtinim sirovinama subvencioniraju industriju razvijenijih. Tupi etno-nacionalizmi međusobno su se podsticali i gotovo su bez greške ispunjavali prazninu koju su ostavljali deprimirajuća stvarnost, nestanak ideologije i odsustvo trans-jugoslavenskog javnog prostora u kojemu bi divergentni interesi mogli da se konfrontiraju kroz dijalog i da proizvedu nešto novo. Naša je kriza proizvodila samo identitarni bijes, glup i ubilački.

Nacionalističke partije pobijedile su na izborima u Sloveniji i u Hrvatskoj u aprilu 1990, dok je Milošević dobio izborni blagoslov u Srbiji decembra iste godine. On je na sav glas vodio svoju « antibirokratsku revoluciju ». Pošto je ukinuo autonomiju Kosova i Vojvodine, podržao je nacionalistička potraživanja Srba u Hrvatskoj i u Bosni. Umoran od krize i od sklerotizacije sistema, narod je slijedio svoje nove proroke. U Srbiji je to nazvano « događanjem naroda ». Na početku svog uspona, Milošević je nepokoravanje Kosova nazvao kontra-revolucijom, ali je veoma brzo napustio bilo kakvu marksističku retoriku. Cilj ubrzo više nije bio « dobrobit radničke klase », već dobrobit srpskog naroda.

U Hrvatskoj, koliko i u Srbiji, štampa je produbljavala temu nesvodivih neprijatelja: u Beogradu su svi hrvatski nacionalisti, a ubrzo i svi Hrvati bez razlike, nazivani ustašama. U Zagrebu, i sama je ideja Jugoslavije prevođena sve više i više kao sinonim velikosrpskog ekspanzionizma. Uskoro se govorilo o « Srboslaviji ».

Ante Marković, reformski premijer, pokušao je da se suprotstavi rastu nacionalističkih snaga lansirajući nov reformski program, insistirajući na brzom procesu integracije u

⁷ Odlomak što slijedi je njegov, na čemu mu hvala. Kao i uvijek, zahvaljujem mu na kritičkom i pažljivom čitanju mog teksta.

Evropu ; osnovao je i svoju partiju – « Partiju demokratskih promjena ». To je bilo kao dašak nade, ali kratkotrajan.

Stranka Ante Markovića nije nikad ni uspjela da uzleti. Nacionalisti nisu dopuštali. Rušioći zemlje bili su već ugrabili komande i u Beogradu i u Zagrebu pa do izbora na federalnom novou nije nikad ni došlo.

Zašto je Evropa tako brzo okrenula leđa Markoviću, požurivši da uđe u dijalog sa novim vođama (i « voždovima » ?) naroda ? Ne mislim da je to bio strateški izbor. Prije se radilo o odsustvu bilo kakve strategije. U svom uprošćenom triumfalizmu post-hladnoratovskog perioda, Evropa i Zapad generalno su bili fetišizirali izborni događaj i nisu dakle mogli niti htjeli, negirati pobjedu na izborima federalnih jedinica⁸. A kad je rat jednom počeo, prestanak neprijateljstava postao je glavni cilj pa je « međunarodna zajednica », prirodno, stala da pregovara sa ratnim vođama koji su, uz pomoć bombi, postali nezaobilazni sagovornici.

Specifičnost nasilja nad ženama

Za specifičnost seksualnog nasilja nad ženama svako zna. Manje je poznato da postoji specifičnost nasilja nad ženama i u drugim oblastima, na primjer u oblasti ekonomskog nasilja. A kod pojedinih kategorija žena, kao što su Romkinje, žrtve (ali i borkinje) u svakom pogledu, to se sve kumulira. Sva druga nasilja, i ona koja se ne tiču direktno žena, obilježena su spolnom i rodnom hijerarhijom i time osnažena. U tome i jeste specifičnost nasilja nad ženama, jer ono kao da se umnožava, prednjači i potvrđuje paradigmu u bilo kojem drugom nasilju.

U situaciji ratnog stanja i zatim poratne pustoši (čak i u mjestima ili republikama gdje rata nije bilo : izbrisani u Sloveniji ; radnice u Crnoj Gori), žene su daleko brže i dublje bile pogođene naglom stihijskom privatizacijom, otimačinom društvene imovine, općom pljačkom. O tome najbolje svjedoče crnogorske radnice, ali procesi su bili slični svuda. Prije nego što su potpuno izgubile posao, one su mjesecima pa i godinama dugo eksploatirane : nisu im isplaćivani dohotci, ili su im samo djelimično i uz zatezanje isplaćivani, uz razna obrazloženja ili bez ikakvih obrazloženja, ali uz najrazličitije ucjene koje su činile da se one ne mogu žaliti u situaciji gdje se nije imalo kome žaliti. U najboljem su slučaju dobivale minimalac, a ni tada im se nisu uplaćivali penzijski doprinosi i osiguranje, što one nisu mogle ni znati budući da nisu dobivale nikakav isplatni list. Nisu mogle odlaziti na porodiljsko, ili su pak bile poslate na prinudni « odmor », ili su opet bile prinuđene raditi neplaćeno prekovremeno. Bile su « ratno » mobilizirane za posao o kojemu nisu odlučivale. Bile su otkupljivane od uzastopnih poslodavaca za koje nisu ni znale ; firme, nekad društvene pa privatizirane, su im mijenjale imena i status. Nisu bile prijavljivane, radile su na crno, doživljavale su represiju kao sindikalne radnice i borkinje za svoja radnička prava, ili diskriminaciju kao politička opozicija. Žene koje su gubile posao, ili su po « radnoj obavezi » (tj. prisilnoj mobilizaciji) bivale poslate na posao u drugo mjesto, katkada

⁸ Pa ipak, Evropa će odbiti da prizna, 2006. godine, pobjedu Hamasa u Palestini. G. F.

takvo kamo zbog ratnih prilika nisu mogle stići bez opasnosti po život, bile su još k tome diskriminirane i maltretirane po « etničkom » ili « vjerskom » osnovu, i ostajale su bez stanova i imovine. Bilo je nasilja i pretučenih žena u većem obimu, ne računajući ubistva, kojih je također bilo (čak čitavih porodica). Izbacivanje iz kuća, odlazak na prisilan rad (ratna mobilizacija) i slične traumatične situacije odvijale su se istovremeno sa (u istim familijama ili u susjedstvu) masovnim ubojstvima, likvidiranjima ljudi, nestankom sinova i muževa, prisilnom mobilizacijom muškaraca. Odvijala su se privođenja, saslušavanja, zastrašivanja, noćne prijetnje. Tako da žene nikad nisu bile izložene samo jednoj jedinoj strahoti, nego cijelom nizu, a još su i radile i pomagale se u solidarnim grupama i skrivale vojne bjegunce. Iz stanova su policijski izbacivane s djecom (često baš po etničkoj osnovi ili, u Hrvatskoj, kada se radilo o porodicama vojnih lica iz JNA) ; to se zvalo « deložacija ». Ili im se u odsustvu neko drugi useljavao u stan, iz bilo kojih razloga, ne nužno etničkih uostalom. Grabilo se šta se stiglo. Nije bilo instance kojoj su se radnice mogle žaliti bilo za radna prava bilo za takva stambena izbacivanja, mada su u nekim malobrojnijim slučajevima (slučajevi se vuku neriješeni do danas) uspjele naknadno povratiti stanove nakon žalbi. Bilo je i seksualnog ucjenjivanja i zlostavljanja, kao i « običnog » fizičkog nasilja, maltretiranja na poslu, kontrole odlaska na pauzu ili u WC, kontrole menstruacije itd. Bilo je nasilja zbog etničke ili političke pripradnosti, ili zbog takve *pripisane* pripadnosti koju radnice i nisu nužno same proklamirale. Uskoro su žene počele dobivati manje plate nego muškarci za isti rad, a invalidi rada su gubili svoj status i mogućnost potraživanja. Mladi i starije žene nisu se više mogli zapošljavati. Siromaštvo je raslo, bilo nametano, i potom je cirkularno postajalo uzrokom za daljnje diskriminacije. U oblasti radnih odnosa i radnog prava nastalo je bezvlašće. U tom okviru, ekonomsko je nasilje nad ženama spolno specifično, kao i seksualno i ostala.

Mnoge se žene sjećaju proteklih devedesetih godina s ogorčenjem, žaljenjem i poniženjem zbog svega što im je učinjeno, što se dogodilo komšijama, zbog svega zla koje nisu mogle da spriječe (pored onoga što su spriječile ili ublažile) i uglavnom sa žaljenjem za zemljom. Sjećaju se kako su politički ucjenjivane pa im se tražilo da pristupe ovoj ili onoj stranci, ili kako im se u vrijeme izbora nudilo po 50 € da glasaju za određenu partiju. Najviše se žale što niko za tu propast i to nasilje nije odgovarao čak i kada su one uspjevale da ulože tužbu ili žalbu, što im je uglavnom bilo onemogućivano, uključujući i fizički, i onda kad su se institucije ponovo s teškom mukom uspostavile.

Na pitanju *spolnog nasilja* nad ženama, koje se vrši i u « nacionalnom » i « etničkom » ključu i stavlja u funkciju građenja nacije, konstruirana se nacionalni mit. No potrebno je podsjetiti da su žene u svim slučajevima, i pored drugih « razloga », napastvovane i zato što su žene, i što su laka meta za kukavice. Te su teme poznate, neoriginalne i ne treba ih ovdje previše ponavljati. Također ne treba zaboraviti da su žene i u ratu i u miru silovane i od strane pripadnika *vlastite* nacije. Nacija je viđena i konstruirana kao ranjivo žensko i materinsko tijelo koje treba zaštititi kad se radi o vlastitoj, a « oploditi », prisvojiti ili uništiti kad se radi o tuđoj. Prikazana je i u obliku teritorije i granica. Nacija svojim ženama ne vjeruje, te ih stoga stavlja kao « sestre »

u podređen položaj u odnosu na « braću », koja su i sama pod neprikosnovenom dominacijom oca nacije. U simboličkoj identifikaciji s takvim ocem nacije koja se traži *i* od braće *i* od sestara, braća su naravno uspješnija po prirodi stvari, pa sestrama ostaje samo to da svoju sudbinsku neuspješnost pretvore u prihvaćenu podređenost i da pokušaju da se *što više* identificiraju sa *drugim* spolom (spolom oca nacije) znajući da to ne mogu savršeno. A to znači da žene uzgajaju socijalizaciju, solidarnost, razmjenu i empatiju koje su tako, na kraju krajeva, tradicionalno ženska, pa i nametnuta, uloga. Ovdje se može cijela stvar usporediti sa pojmom « bijeljenja rase » u smislu « poboljšavanja rase » koji se prvobitno pojavljuje u kolonijama na američkim kontinentima (Brazil, za Portugal ; Guatemala, za Španiju, itd) i koja ostaje trajni fond retrogradnih politika manipuliranja *rodom i rasom* (isto tako konstruiranim pojmovima). Za « bijeljenje i poboljšavanje rase », dakako, bilo je potrebno vladati ne samo domorocima, već u prvom redu i ženama, uključujući tu i vlastite, zadužene da to osiguraju. Ali ako je takva uloga ženske socijalizacije i tradicionalna pa i naučena, ona je ipak u izvjesnim prilikama dobrodošla, budući da prelazi spolnu barijeru u situaciji u kojoj je socijalizacija muškaraca tek socijalizacija (i razumijevanje) za istog i s istim, i zatvara granice. Takva ženska socijalizacija i empatija sa drugim, na koju je gura « viši » zahtjev identifikacije s idealom oca nacije, pridodaje se ženskoj prvobitnoj identifikaciji s istim spolom : žene su socijalno spremnije i sposobnije zato što su društveno otvorene prema oba spola (i čak dalje od spolova), što se uostalom pokazalo tokom i poslije rata. Takva ženska socijalizacija na (barem) dva fronta ujedno je s vremenom i odavno postala i vrsta *ženske kulture*.

Ovakva je dvo- ili više-frontna kultura, iako bez garancije i bez esencijalističkog ili naturalističkog zakucavanja u « vječnost » ili « zadanost », u principu bliža mogućoj *kulturi nenasilja*. Ona može pomoći u mijenjanju kulturnih matrica. Kulturu nenasilja u našim krajevima valja tek izgraditi i ona je stvar budućnosti, a jedan od doprinosa joj je Ženski sud. U tom smislu, ženski pokreti i Ženski sud, koji su u osnovi mirovnog potencijala, mogu izigrati, *preokrenuti* i u konstruktivnom smislu iskoristiti simboličku i prirodnu nesimetriju spolova. Prema ovoj, zato što su žene te koje rađaju, žene nastaju iz istog spola, a muškarci se rađaju iz drugog. U društveno-političkoj i historijskoj kompenzaciji stoga, oslanjajući se na fizičku snagu i nasilje, muškarci ovladavaju rađanjem putem ustanovljenja braka, kontrole žena i nametanja imena oca, i još postižu i to da im u svakoj generaciji žene « nevidljivo » (jer ne prenose svoje prezime ni dominaciju) krpe prekinutu mušku lozu. Muška je loza uvijek prekidana zato što se sinovi ne rađaju iz očeva već se i oni rađaju od majki. Jedino ženska loza, koja je nepriznata, ima kontinuitet, jer se djevojčice rađaju od majki, ali taj im je kontinuitet osporen time što ne prenose ime, već moraju da pristanu na ime oca. U ratu smo vidjele ovakve mehanizme na djelu u zapanjujućim razmjerama, a naročito pokušaj guranja žena u « tradicionalne » uloge u novo-ruraliziranim, novo-militariziranim, novo-primitiviziranim i novo-podivljanim i dezorijentiranim društvima. Osim što su žene na taj način tretirane kao objekti i nikad kao subjekti, tradicionalno se u nacionalističkoj pomami i u ratnom naponu žene koriste i kao *medij*, tj. kao *sredstvo poruke i prijetnje* jedne grupe muškaraca drugoj grupi muškaraca : evo šta mi « vašim ženama » radimo.

Pošto se, u društvima koja ni ranije nisu marila, ali koja su tako postala ponovo još više primitivno patrijarhalna što pod utjecajem rata, što naprosto pod utjecajem moderniteta kao takvog, položaj žena smatra nevažnim, veoma je važno čuti glasove protesta i svjedočenja žrtava koji se dižu protiv toga. Važno je pokazati kontinuitet nasilja nad ženama i učiniti ga *vidljivim*, ali prikazati i ono što su žene kroz to politički naučile, i vrijedno je čuti zahtjeve žena. Važno je iz svjedočanstava izlučiti zahtjeve žena.

U pogledu nasilja, važno je da vlasti, država, institucije, škola i obrazovanje javno priznaju postojanje takvog nasilja a posebno silovanja u ratu. Svjedokinje zahtijevaju da se standardiziraju isti krivični kriteriji i oblici kažnjivosti, da sudovi brže pristupe rješavanju ovakvih slučajeva i isljeđivanju onih u koje se sumnja. Žene, ženske i građanske grupe treba da budu ohrabrivane da podnose tužbe. Premda pravo nije isto što i pravda, pravo treba da ima kako retributivni tako i restorativni aspekt, i da pruži zaštitu kao i pravnu i moralnu zadovoljštinu. Nekažnjivost à propos nasilja prema ženama ne može se više tolerirati. Danas (2014-15) vidimo da o ovome postoji *svjetski konsenzus* u većini zemalja širom Azije, Afrike i Latinske Amerike, čak i u onima u kojima se tradicionalno krivica za nasilje prebacuje na žrtvu kada se radi o ženi.

Nekažnjivost je međutim ono na što se žale svjedočanstva. Nekadašnje se žrtve još uvijek prečesto suočavaju sa svojim nekadašnjim mučiteljima koji su na slobodi i koji ih muče sjećanjem, izvrgavaju ruglu i sramoti. Za vrijeme rata a i poslije rata, mnoge žene se žale na kontinuitet i istovrsnost seksualnog nasilja koje su trpjele za vrijeme ili trpe poslije rata, katkada i od istih tipova. U nekim slučajevima, kada su nasilnici bliski vlastima, miliciji ili policiji, njima se nije moglo i još uvijek ne može stati na kraj. Seksualno nasilje, bez obzira da li pod izgovorom « etničkog », ne sastoji se od pukog muškog seksualnog zadovoljavanja, nego obično sadrži prekomjernu surovost i užas, krajnji prostakluk, fizičko nasilje, batinanje, čupanje kose i odjeće, lomljenje udova, fizičko ponižavanje ekstremne vrste i mračnu režiju događaja smišljenu na strah. Često se radi o grupnom napadu ili, nakon individualnog napada, o grupnom zatočivanju žrtve i njenom držanju u zatvoru, te predaju ili čak prodaju drugim grupama. Za vrijeme rata, bilo je slučajeva da razne naoružane milicije predaju ili preprodaju žrtve drugim milicijama « neprijateljskog » političkog znaka. U odnosu na historijski rat protiv žena, na *feminicid*⁹, koji je paralelan svakom ratu i u njega usađen, a pogotovo u odnosu na građanski rat, oni su *sa iste strane*. Osim žrtvi silovanja u zloglasnim i poznatim logorima, bilo je mnogo žrtava, držanih grupno ili osamljenih u individualnim kućama i izolaciji kroz duže periode i od više mjeseci. Ovo se približava postupcima u feminicidu koji je toleriran i politički konstitutivan u

⁹ U povijesti čovječanstva ne nedostaju primjeri velikih pokušaja *istrebljenja ženskog roda*. Evropski lov na vještice, koji nije bio šala i koji je, dobrim dijelom neproturječen, trajao sve do u stoljeće Prosvjetiteljstva, jedan je od njih. Kod nas je svojedobno bio skovan za feminicid duhovit, ali jezički hibridan termin « ženocid ». U Meksiku su danas ženomorstvo i njegova nekažnjivost poprimili zastrašujuće razmjere. U Indiji, Kini i drugim zemljama postoji praksa selektivnog abortiranja ženskih fetusa i ubijanja ženske novorođenčadi s istim efektom. To su oduvijek « normalne » prakse čovječanstva. Prastari i tolerirani lov na žene u Africi posljednjih je godina obnovljen u mnogo većem obimu, a proširen je i u tekućim ratovima (uglavnom izazvanim od zapada) u nekim muslimanskim (naročito arapskim) zemljama.

društvenoj i političkoj konstrukciji. Postoji općenito daleko veća politička i društvena tolerancija u nasilju prema ženama nego što je tolerancija za nasilje prema muškarcima, potpuno nasuprot klišeju koji, u više narodnih uzrečica, zagovara veću pažljivost ili prvenstveno spašavanje žena¹⁰. Opisani su i slučajevi gdje ovakve žrtve poslije nisu uspjele dobiti status civilnih žrtava rata i silovanja, budući da nisu bile zarobljene ni « zvanično » popisane u logorima ili prijavnim uredima ili da nisu mogle « dokazati » da su žrtve. Ovakvi su slučajevi među najskandaloznijima i pokazuju komplicitet institucionalnih i društvenih politika, jer žene u ovim situacijama nisu mogle poslije traume dobiti ni psihološku ni pravnu pomoć, niti tražiti ili dobiti odštetu. Većina se svjedokinja slaže (kad je u pitanju BiH) da je potrebno da žene sa cijelog teritorija imaju isti tretman i potpadnu pod isti zakon po kojemu im se javno priznaju patnje i po kojemu mogu goniti svoje krvnike, u čemu država treba da prednjači i da ih podržava. Time bismo se udaljile od onog ciljanog modela koji ipak još nije postignut, gdje bi *feminicid* bio upisan u osnovu sistema¹¹ kao njegov konstitutivni dio, u ovom slučaju neoliberalnog sistema, koji inače na Balkanu « kasni ».

Opći modernitet i nasilje prema ženama

Uvodimo ovdje pojam « općeg moderniteta », koji obuhvaća kako socijalistički tako i kapitalistički modernitet. O tome je kod nas pisao Radomir Konstantinović pokazujući da bar u pogledu teme koja nas ovdje zanima, među njima nema bitne razlike¹².

Jednim bi se kratkim i brzim filozofsko-historijskim presjekom moglo pokazati i (među ostalim mogućim) razlikovanje dva tipa moderniteta, a oba dotiču položaja žena i mogućeg nasilja prema njima, iz drugačijeg rakursa : prvo, onaj koji teorijski vodi od filozofa Johna Locke-a i koji teorizira privatno vlasništvo a s njime i reprezentativnost ili ne u izbornim tijelima : predstavljeni su samo oni koji imaju

¹⁰ « Prvo žene i djeca » i slično. I nasilje kao i diskurs o nenasilju prema ženama dolaze iz istog izvora. Prvo pokazuje realnu situaciju, drugo pokazuje željenu, ali nepostignutu, alternativu kao i izlog muške « pravednosti », u slučajevima kad se pričom može zabašuriti istina. Na takvom zabašurivanju istine funkcionira kultura « kolektivne memorije ».

¹¹ Jules Falquet, « Des assassinats de Ciudad Juárez au phénomène des féminicides : de nouvelles formes de violences contre les femmes ? » www.contretemps.eu/auteurs/jules-falquet. Autorica istražuje masovna ubistva žena u savremenom Meksiku, a zatim to povezuje sa promjenom strukture proizvodnog procesa u posljednjoj fazi neoliberalizma i sa nužnošću, u takvom scenariju, ubijanja i besplatnosti same radne snage (u ovom slučaju, žena) ; sa činjenicom povezanosti i ortakluka između mafijaških organizacija koje se bave drogom, državnih struktura, korumpirane policije, i muških oligarhija, i došla je do zaključka da se u neokompradorskim ekonomsko-političkim sustavima (čiji su naši sistemi samo siromašniji rođaci) feminicid pojavljuje kao potpuno konsensualna i konstitutivna, čak neophodna karika u lancu u uvjetima potpune nekažnjivosti (nikoga nije briga što se žene individualno i grupno sistematski istrebljuju). Žene, a ni druge brojne žrtve, nemaju apsolutno nikoga kome da se obrate za zaštitu u takvim uslovima, nikakve više instance, a tako je bilo i kod nas za vrijeme rata. U Meksiku one neće imati kome da se obrate sve dok se narod u cjelini ne pobuni (on se na tu temu upravo polako budi i buni /2014/, i to povodom slučaja 43 ubijena studenta - muškarca) i dok ne podigne revoluciju, te dok ne preokrene hegemoniju. Nešto može da dođe odavde, a ništa od država prožetih mafijama i kriminalom.

¹² Vidjeti Konstantinovićeve radove u cjelini a naročito *Filosofiju palanke*, i također, među ostalima, i moju interpretaciju *Patrijarhat - čitanje i komentari izabranih dijelova Filosofije palanke*, u izdanju Žena u crnom, Beograd, i na njihovom site-u.

posjed, što isključuje sve osim muškaraca viših klasa. Izostavljeni su iz reprezentacije i dakle iz vlasti kolonizirani narodi, žene, djeca, mentalni bolesnici, svi oni čije vlasništvo ne počiva na posjedovanju u prvom redu sebe samih : oni ne raspolažu sobom, bez obzira iz kojih razloga. Tako žene nisu isključene kao žene, već kao neposjedujuće osobe. U anglosaksonskom pravu koje ne zapečaćuje te kategorije jednom zauvijek i koje stalno evoluiraju, udovice ili starije neudate kćerke mogle su, kao izuzeci, naslijeđivati, a s vremenom je i snižavana visina vlasništva, imanja, ili iznos koji je dozvoljavao pristup političkoj reprezentaciji, tako da su s vremenom i žene, i radnička klasa, uvršteni među glasače, a 1965. godine u SAD među njih su, nakon duge borbe, ušli i « crnci », tj. dobili su civilna prava i postali građani. Važno je razumjeti da je, pod takvim uvjetima « prvog » moderniteta, veza između političke zastupljenosti (i dakle javne vidljivosti), posjedovanja i nasilja veoma bliska. Ko ne posjeduje, taj nema udjela u zajedničkom kolaču, pa je zanemariv i podložan nasilju. Ko (zbog toga ili iz drugih razloga) nije zastupljen, taj nije vidljiv, a nasilje je prema njemu dozvoljeno, tolerirano, ili lakše tolerirano. Pravo se neravnomjerno prostire po ovim sferama, u izvjesnoj evoluciji i u razlikama već i prema vrstama pravnih sistema. Žene se « slučajno » i svuda nalaze u donjim kategorijama, a kada se i uzdignu do gornjih (što je uglavnom rezultat dugih i još neokončanih borbi), pravo je tradicionalno diferencijalno fleksibilnije u primjeni na njih na različite načine, sa znatnim međusobnim razlikama kada je o njima riječ. To pravo « kapitalističkog moderniteta » počiva na individui i na odgovarajućem privatnom vlasništvu.

Drugi tip moderniteta mogao bi biti onaj kojeg smo poznavali u jednom njegovom obliku u Jugoslaviji, a koji podrazumijeva društveno vlasništvo a također i ista prava muškaraca i žena, pa i svih građana. On podrazumijeva jedan tip društvene i ljudske solidarnosti koji u prvome nije ni moguć (osim kao izuzetak individualnog napora, što već ograničava njegovu generalizaciju) ni predviđen.

Neke feminističke teoretičarke danas prizivaju *treći tip moderniteta*, koji bi uključivao ženske metode i počivao na njima, kao na primjer na *care-u*, *brizi*, *pomoći ili njezi* koju žene i historijski i tradicionalno gaje prema zajednici, porodici i pojedincima, preko asocijacija i udruživanja bez obzira na vrstu vlasti i vlasničkih odnosa¹³.

Ne treba zaboraviti da je u postjugoslavenskim zemljama, zbog velikog skoka unazad čitavih društava i državnih struktura, sve ovo dovedeno u pitanje, i da je srušen jedan dosta visok stupanj razvijenosti društvenih vlasničkih odnosa koji impliciraju izvjesnu društvenu solidarnost. Sa srozavanjem ovih općih odnosa, strmoglavili su se još i više *društveni odnosi spolova*, te je nasilje prema ženama postalo ponovo neupitno i sporedno.

Razmišljanja i primjedbe

¹³ Fabienne Brugère, « Quelle politique de l'individu aujourd'hui? », konferencija « Diversité culturelle, subjectivation et communauté politique » 6-og januara 2015, FMSH, Pariz. Nama naravno izgleda da nema smisla govoriti o modernitetu tamo gdje se više ne analizira ni vlast ni vlasništvo kao društveni ali i kao proizvodni odnos (proizvodni, u svakom pogledu).

Sva svjedočanstva pokazuju zadivljujuću *odanost i želju za pravdom* koju žene imaju, kao i njihovu *spremnost i sposobnost za empatiju* sa drugima i sa ženama sa navodno « suprotne » strane koje su isto propatile, a čiji su sinovi možda bili u ratu protiv njihovih vlastitih. Žene su se i samodisciplinom, čak i u slučajevima kad nisu dobile psihološku ili pravnu pomoć na vrijeme, uglavnom same *osposobile* da o svojoj traumi govore, da je podijele s drugima, uviđajući ljekoviti terapijski učinak same naracije. Naravno, konstatiramo da je daleko lakše onim ženama koje su imale sreću u nesreći da dobiju psihološku pomoć ubrzo nakon traumatskih događaja. No začuđuje sposobnost i onih među njima koje tu pogodnost nisu imale, ali su ipak uspjele razviti empatiju za druge. Zato računamo da će efekat Ženskog suda imati i tu ljekovitu funkciju da, *zaustavivši, uobličivši i obznanivši* njihovu priču, *zaključiti simbolički proces žaljenja i žalovanja* i otvori horizont budućnosti kako njima samima, tako i njihovim porodicama i sredinama.

Sud ima i funkciju pokazivanja istine kao kad, kako se u našem jeziku kaže, *istina « pukne »*. Ta je njegova funkcija nezamjenjiva, i treba da predstavlja jedan *odlučujući prag dostignutog javnog, društvenog i kulturnog senzibiliteta*, jednu historijski postignutu razinu. Njegovi su pozitivni rezultati mogući tamo gdje, u ravni koja objedinjuje i nadilazi kako individualno, tako i javno, nastaje trenutak građanstva (*civiliteta*), *citoyenneté*, koji nije puka reprodukcija države, već sadrži i otpor.

U nekim se prilikama zna dogoditi da društvene nauke odigraju izvjesnu « socijalnu » ulogu tumačenja, « katarze » i *narativne prerade* historijskog materijala koji je zabilježio traumu, i tako zatvore dugi period žalovanja. To se zbiva kada javni diskurs to nije uspio, ili pak dopunjujući ga.

Istraživanja koja su vršile indijske historičarke, spisateljice i sociološkinje *druge generacije* nakon podjele britanske Indije¹⁴, potvrđena su i u slučajevima feminističkih istraživanja o balkanskim ratovima devedesetih godina. U oba se slučaja radilo o kontekstu krvavog raspada ili cijepanja zemlje (*partition*). Indijske su autorice, istražujući u porodicama sudbine nestalih ili prešućenih, « osramoćenih », tetaka ili baka koje su se pri raspadu našle s « pogrešne » strane granice, otvorile u indijskoj modernoj povijesti pitanje traumatične podjele zemlje, raspada britanske Indije na Indiju i Pakistan (to se raspadanje kasnije nastavilo na raspad Pakistana na Pakistan i Bangladeš, i proces je, kao u slučaju svakog cijepanja zemlje *principijelno* i dalje otvoren, kao što je to i kod nas slučaj, a u indijskom se primjeru upredmetio u mijenjanju *unutarnjih* državnih i lingvističkih granica unije).

Kombinacija nacionalizma ili etnicizma s patrijarhatom naročito je eksplozivna smjesa. Građanski rat i nasilje koji poprimaju po potrebi i vjerska obrazloženja a pozivaju se na instance « višeg » reda prema potrebi i praktičnosti, koriste patrijarhalne maskulinističke « argumente » čiju spolnu konotaciju ignoriraju. Tu se jezik nacije, države, religije, « viših interesa » pojavljuje najdirektnije u formama roda

¹⁴ Ritu Menon & Kamla Bhasin, *Borders & Boundaries. Women in India's Partition*, Kali for Women, New Delhi 1998. Urvashi Butalia, *The other side of Silence : Voices from the Partition of India*, Duke UP, Durham 2000 (indijsko izdanje 1998).

i spola, u izrazima koji porijeklo « nacije », vjere itd. vezuju direktno za « rođenje », za glagol « roditi » (« na-rod »), i dakle za *spolnu razliku ugrađenu u temelj kako zajednice i države* tako, u širem smislu, i društva. To se vezuje u onoj mjeri u kojoj potencijalno društvo *ne* uspijeva da prevaziđe zajednicu. U ovom svijetlu, pojam roda okuplja sve tri analitičke kategorije i omogućuje hegemoniju nasilnog elementa, koji je historijski i muški (historijski, mada ne i fatalno takav). Odista, *rod* je kao i *nacija* dekliniran klasom, a i *klasa* je deklinirana oboma – *i* rodom *i* nacijom i to u onoj mjeri u kojoj sedimentiranje *klase* kao odnosa političke i ekonomske moći ostvaruje hegemoniju.

Generacije. Pitanje pravde

Potrebno je naglasiti : paradoksalno, rat i ne-rat vremenski koincidiraju i preklapaju se u spomenutoj deceniji devedesetih dvadesetog stoljeća. Situacije rata i mira su istovremene na istim prostorima, ili na susjednim teritorijama. Katkada nasilje u jednom kraju osigurava relativni mir u okolnom. Mir nikad nije apsolutan niti je ikad i igdje jednom zauvijek osiguran. On zavisi od kompleksnih situacija, a ponajviše – od samih ratnih akcija i nasilja ili suzdržavanja od ovih. Ni rat na Balkanu nije bio apsolutan ni neizbježan. Postoji cijela lepeza stanja od ratnih akcija i agresije do primirja ili mira, do tzv. *tranzicije*. *Stanje ni-rata-ni-mira* je najčešće ili bar veoma često. U Jugoslaviji, termin « tranzicija » znači uglavnom dvije stvari : prelazak od rata ka miru a također i prelaz iz socijalizma u kapitalizam. Oba ova modusa (1. rat-i-mir, 2. socijalizam-kapitalizam) u najvišoj su mjeri i istovremeno uvjetovana dimenzijom nacionalnosti¹⁵ i dimenzijom roda/spola¹⁶. No i pored toga se mora uvažiti još i klasa kao analitička dimenzija.

Ovo su imale na umu i dugotrajne pripreme za Ženski sud i oko stvaranja uslova i izgradnje kriterija za isti.

Druga stvar koju pripreme imaju na umu prilikom analize svjedočanstava žena o ratnom i poratnom seksualnom, ekonomskom, « etničkom », militarističkom i svakom nasilju jeste da je od početka takvog ratnog, državnog, vojnog, paravojnog nasilja i kakvog bilo, *prošlo već 25 godina* : uskoro će nastupiti smjena generacija. Ovo je naročito važno kada se misli na ciljeve i način iscjeljenja. *Prva je generacija* ta koja je direktno doživjela traumu. Ukoliko su žene imale pristup psihološkoj pomoći za rekonstrukciju svojih života (o materijalnoj pomoći za povrat imovine i za ekonomsku stabilizaciju njih i porodica da ne govorimo – ona je tek u maloj mjeri bila moguća), može se smatrati da je, za neke slučajeve, period žaljenja (*Trauerarbeit*) uspješno zaključen u svim simboličkim i psihološkim dimenzijama, te da se dalje može ili mora živjeti, katkada i u susjedstvu počinitelaca zločina. Tada sjećanje na traumu, prerađeno, prelazi u *naraciju* i prenosi se na narednu generaciju kao

¹⁵ Nacija ili nacionalnost kao kriterij u jugoslavenskim ratovima kao i u nizu drugih « novih ratova », zamjenjuju ono što se drugdje obično zove « rasom » i tako manifestira, a artikuliraju se još i kao « religija ».

¹⁶ Nacija i spol tako su dva od tri važna kriterija analize (treći je klasa) a također i dimenzije događanja.

kolektivno pamćenje. Kolektivno se pamćenje onda upisuje u širi historijski i politički kontekst. Pamćenje je u domaćim uvjetima prevedeno kao *konkurentno*, tj. kao pitanje *konkurentnih nacionalizama i memorija*. Obično se javlja kao stvar međudržavne politike u okviru Evrope i međunarodnih odnosa. Time ono izlazi iz isključivog vidokruga odgovornosti samog pojedinca. Kod pojedinca se ono još javlja u onoj mjeri u kojoj se on ili ona identificira ili ne sa nacijom i državom. Sa strane nacije i države ono može da sadrži zloupotrebu i instrumentalizaciju pojedinca, čime se nasilje prenosi u poratno razdoblje, postaje endemično i konstitutivno. Tu politička odgovornost nikad nije daleko.

Ženski je sud na kraju krajeva u prilici da se mora baviti svim tim *različitim nivoima* nasilja nad ženama i nad stanovništvom.

Pitanje istine

Dok se za prvu generaciju postavlja pitanja pravde koje, opet, nema direktne veze s pravom (ili može biti u otporu prema njemu), za drugu se generaciju to isto pojavljuje u vidu pitanja o istini : *šta i kako* se doista dogodilo, i kako to zabilježiti u memoarskoj literaturi, u kolektivnom pamćenju i sada već blijedećem individualnom sjećanju. Mada se pitanje istine pojavljuje uglavnom *poslije rata*, ne treba pretpostaviti da se ono ne nameće i savremenima i žrtvama samog nasilja *kao pitanje pravde* : saznati i objelodaniti istinu, zatim postići njeno javno i opće priznanje jeste bar djelimično ostvarivanje pravde i zadovoljštine. Za drugu pak generaciju pitanja pravde i istine mogu da se razdvoje, ali ne i za prvu.

No pitanje istine je i sâmo problematično. Kao i sjećanje, istina se pojavljuje *odmah kao bar potencijalno podvojena*. U sukobu, moja je istina nečija neistina.

U pomanjkanju *više instance* (suda, hegemonu, općepriznatog oca nacije, boga itd.) koja nepristrasno sudi jednima i drugima, ostaje se u sferi ne-univerzalnog : *ne može se postići priznanje sviju strana u sukobu oko toga šta je istina*. Takve su situacije teške, i često navode samo na nastavljanje sukoba drugim sredstvima.

U slučaju jugoslavenskih zemalja, nije bilo moguće usaglasiti se oko formiranja *jedne* zajedničke istine ili čak i jedne i nepristrane « komisije za uspostavljanje istine » ili « zajedničkog suda za sve zločine počinjene u Jugoslaviji ». Već neko vrijeme prije serije ratova, a zatim za vrijeme samih jugoslavenskih ratova, strane u sukobu su zdušno, složno i čvrsto izgradile *zajedničku kulturu odbacivanja svega tuđeg* i što je moglo da pretendira na « tuđu istinu¹⁷ ». Tako je svaka zaraćena strana vitlala « svojom istinom » kao apsolutnom, i još to danas mnoge od njih čine. Nije bilo moguće izgraditi nad-nacionalne i nad-državne institucije (ili van-nacionalne, van-državne), ili federirati nekoliko njih u tu svrhu, zato što su i državne institucije pa i same države bile kompromitirane tokom rata, bar u očima onih « drugih » kao i « međunarodne zajednice », a i bile su u velikoj mjeri obesnažene i ispražnjene od

¹⁷ « Tuđa istina » je oksimoron ; u sistemu « jedino je moja istina prava i opća » i u horizontu općeprihvaćene egocentričnosti, « tuđa » je istina nepostojeća i nezamisliva.

svoje reprezentativne i simboličke moći. Konačno, i da su takvi dogovori bili bar u principu mogući, strane se ne bi nikad složile oko tuđeg udjela.

Konačno, žene i neke nenacionalističke feminističke organizacije su bile jedine u stanju transcendirati razinu nacionalističkih sukoba i pristupiti objektivnim istraživanjima. Kada se *razdvoje rod i nacija* (umjesto što su međusobno povezani i što se uzajamno podržavaju u maskilističkoj hegemoniji fizičke sile), onda je tek moguće otvoriti ravan pravde i istine. Kao što je to moguće, i čak nužno, u feminističkim pristupima, kad se nacionalizmu *uskrati* podrška roda i spola u nametanju hegemonije.

Ženski sud tako svojim skromnim sredstvima igra posebnu i nezaobilaznu ulogu koju u Jugoslaviji nijedna druga institucija ili asocijacija nije u stanju preuzeti. Prije nego sud koji sankcionira, Ženski se sud tako javlja kao moralno ili etički « neutralan » u pozitivnom smislu, a također i kao jedino moguć politički horizont važnog *krpljenja i popravljavanja* ranjenog društvenog tkiva i *membra disjecta* nekadašnjeg zajedničkog entiteta (Jugoslavije). On ujedno igra ulogu komisije za ustanovljenje historijske istine, kao u Guatemali¹⁸. Njegov slab odjek u javnosti tokom priprema suprotno je proporcionalan njegovoj velikoj ljekovitoj, simboličkoj i političkoj važnosti. On će imati zadatak da pomogne zaključiti javnu i kolektivnu historijsku naraciju događaja i to u uslovima jezičkog i *političkog* plurilingvizma, tamo gdje više nije moguća nikakva hegemonija koja bi osigurala ravnotežu i mir.

Post-hegemonijska društva su u kaosu i političkoj dezorijentaciji, u nemogućnosti « ulančavanja » i povezivanja političkih afiniteta. U takvim je situacijama dragocjena uloga Ženskog suda, jedne skromne ali nužne i efikasne političke forme koja nije institucija ni države ni društva, koja nije ni prava asocijacija, i koja ni u kom slučaju nije ona koja diktira, garantira ili čuva « jedinu » istinu, ili pak teoriju. Ženski sud prevodi na politički jezik jednu nepolitičnu situaciju i tako je politizira, te joj daje smisao i izgled. Odgovarajuću politiku prevođenja moguće je izmisliti, ukoliko postoji otvorenost za glas drugoga i ukoliko se ima bar nešto političke mašte. Budući da takva post-hegemonijska (a samo djelimično i post-nacionalna) politika ostaje zauvijek u promjeni i « popravljiva » je, ona baš svojom idejom i ne odgovara « uzvišenom » nazivu (i zovu) *teorije ni istine*. Takvu će naoko nesigurnu ali u svakom slučaju neophodnu politiku na svakom koraku iznova provjeravati, iskušavati i procijenjivati *praksa* « prevođenja », imajući u vidu nove *zagrade (enclosures)* unutar « nenadmašivog » kapitalističkog horizonta.

Ženski će sud tako konačno isključiti kao u mogućnosti najzanimljivija, nezamjenjiva i neophodna « ustanova » u ovom historijskom trenutku. Ona provjerava, poravnava, održava i putokaz je tranziciji u jugoslavenskim zemljama, a počiva na

¹⁸ *Guatemala. Memoria del silencio. Informe de la Comisión para el Esclarecimiento Histórico, 1-15*, Guatemala de la Asunción 1999. *Guatemala. Nunca mas*, Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala. Informe Proyecto Interdiocesano de Recuperación de la Memoria Historica, Guatemala 1998.

slobodoljubivom i pravde željnom interesu žena. Interes žena uključuje interes muškaraca, djece i cijelog društva. Iz iskustva arhiviranih svjedočanstava, on bi mogao biti i izvorište budućeg mogućeg novog građanstva (u smislu citoyenneté) bez historijskih uzora, čiji će pojam biti znatno proširen u odnosu na ranije shvaćeno građanstvo u užem pravnom smislu. Ženski se sud po održavanju konačnog suđenja nužno samo-ukida u svojoj prvobitnoj funkciji, ali se može pretvoriti u nešto drugo. Ta dograda smisla Ženskog suda počiva na njegovom moralnom ugledu i na prvobitnim ciljevima, od kojih ovdje spominjemo samo neke koji ostaju njegova stalna karakteristika i po « izvršenoj » dužnosti : ženski je sud

« prostor za glasove žena, za svjedočenja žena o iskustvu nepravdi pretrpljenih tokom rata i u miru – umesto objekata nepravdi i nasilja, žene postaju subjekti pravde - subverzivni karakter ženskih sudova – gubi se odnos patrijarhalne moći dominacije i subordinacije, objekta/svedokinje i subjekta/sudskih instanca.¹⁹ »

Ženski će sud « osvetliti kontinuitet nasilja nad ženama i u miru i u ratu. (... Potrebno je) učiniti vidljivim nasilje nad ženama. » U takvim se okolnostima pravo na istinu ostvaruje u *naknadnom, poratnom* vremenu, i to bez ikakve garancije²⁰.

Daljnji će problem biti ulančavanje angažmanâ i slučajeva, ukoliko Ženski sud nastavi aktivnosti u promijenjenoj formi i s novim zadacima.

« Pravo na istinu » se prvobitno institucioniralo iz konteksta političkih iskustava latinoameričkih post-diktatura. Neformalni pokreti « Majki sa Plaza de Mayo » u Buenos Airesu i drugdje, iznenadili su svojom upornošću koja je u prvi mah tada izgledala kao ne-politična. Ujedinjene nacije i « međunarodna zajednica » priznale su takve metode još od sedamdesetih godina XX stoljeća, zajedno sa ustanovljenjem Međunarodnog krivičnog suda u Hagu. Radilo se često o slučajevima gdje je društvo sâmo činilo zločine nad pojedinim grupama, ili ih je počinila država protiv vlastitog stanovništva. Tehnička je ideja takvog Međunarodnog suda da je on objektivan i nepolitičan. No to su i njegove granice. Za Ženski sud unaprijed znamo da ne može biti takav i da rezultira u kompleksnim i pluralnim istinama i perspektivama. Ženski je sud svjestan toga da strane u sukobu koriste platformu « istine » tako što je zloupotrebljavaju i instrumentaliziraju. Njemu je jasno da se izvještaji i istine pojavljuju jedni protiv drugih, kao tuk na luk ! Jasno mu je i da se « pravo na istinu » često pojavljuje kao zov na nastavljanje rata u nižem intenzitetu. Pa ipak, ono je omogućilo, u raznim dijelovima svijeta i ne samo na Balkanu, da se probije led, da se počne govoriti o prešućenim patnjama, da se prestanu kriti naročito gnjusni zločini, a posebno oni protiv žena : masovna silovanja, otimačine i kidnapiranje, ubijanje djevojčica i, ciljano, abortiranje ženskih fetusa ; feminicid, razni oblici porobljavanja itd. Danas vidimo da je lov na žene svuda otvoren, i da tome treba stati na kraj. Ženski sud, koji sâm nema uzora osim u sličnim prethodnim ženskim tribunalima u

¹⁹ « "Ekonomsko nasilje nad ženama – proces organizovanja Ženskog suda" - neobjavljen materijal Žena u crnom (koji, kao i oni o etničkom, seksualnom i drugom nasilju, uključuju i pojedinačna svjedočanstva o nasilju).

²⁰ Pierre Hazan, « Après la guerre, le 'droit à la vérité' », *Libération*, 24-25 décembre 2014, p. 28.

svijetu, mogao bi ubuduće postati moralno-politički predložak za početak rješavanja takvih situacija, i to pod (za sada slabo vjerojatnim, ali za budućnost, zapisanim i zamislivim) uvjetom da *tranzicija*, pored ona dva prvobitna i međusobno protivrječna značenja (1, poslije rata, mir; 2, poslije socijalizma, kapitalizam), dobije i treće : 3, poslije patrijarhata - njegovo razvrgavanje. Što bi s obzirom na isprepletenost ona tri elementa (spol, klasa, nacija) moralo predskazati i budući izlazak iz postojećeg poretka. Ovaj je utemeljen na podređenom uključenju žena u sistem koji je izgrađen na uvjetu njihovog isključenja (egzaktnije, njihovog podređenog uključenja).

Pitanje prioriteta

U mnogovrsnoj literaturi o položaju žena proteže se pitanje prioriteta. Od marksističkih i mnogobrojnih postmarksističkih pristupa nadalje, često se i uvijek iznova postavlja pitanje *prioriteta spolne*²¹ *razlike* pred drugim dvijema osnovnim razlikama koje proizvode nejednakost u datim uvjetima²² : klasno i rasno/nacionalno pitanje. Naime, ta se tri elementa u svim prilikama nerazdvojno isprepleću : nacija ili rasa je uvijek seksuirana ili određena rodom, i obratno. Nacija i spol se pojavljuju u *identičnom* jeziku²³, tj. nacija govori jezikom *porodiljstva*. Nerazdvojna veza između to dvoje konstruirana je kao « fatalna ». Što se tiče klasne obilježenosti, i ona je uvijek seksuirana i rasijalizirana²⁴ : slabiji ili podređeni element u svakom je odnosu uvijek obilježen kao ženski, kao feminiziran i kao rasno « niži » ili « južni » u globalnom smislu²⁵, te kao klasno, spolno i rasno « nižeg » reda. No niti jedan od ova ključna tri elementa, a da ne govorimo o ostalima, ne sadrži naoko « fatalni » element kakav je konstitutivna *simbolička asimetrija spolova* koja je prikazana kao nepopravljiva, a kakvu najbolje opisuje psihoanaliza, iako klasični oblici ove discipline ne predlažu nikakav izlazak iz tog klinča²⁶. *Simbolička* asimetrična nejednakost spolova navodno uvijek iznova vodi u zid, kao začarani krug iz kojeg se ne može izaći.

²¹ Neko bi ovdje rekao « *rodne* ». Ovdje opet jedna fusnota o tome da je razlikovanje između *spola* i *roda* jedna *slaba* i u principu teorijski neodrživa razlika, koja je međutim često politički korišćena i korisna u aktivističkom feminizmu. To se razlikovanje naslanja na feminizam proizašao iz engleskog jezika. U francuskom jeziku, našem jeziku i mnogim drugim jezicima ta je razlika manje evidentna, iako je već, zbog hegemonije engleskog, posvuda ušla u upotrebu i tako ponešto razvodnila radikalniju feminističku misao.

²² Ili *moгу* da je proizvedu : ovdje u principu podrazumijevamo stav da razlika *ne znači nužno* i diskriminaciju, ali se na ovom kompleksnom pitanju ne možemo zadržavati, jer bi ono zahtijevalo različita obrazloženja u različitim situacijama.

²³ Nacija, *nation*, od lat. *nascere*, « roditi se ». Narod se na-rodio, potreban je spolni i ženski element da bi se pojavio narod. Od genetike do politke.

²⁴ « rasijalizirana », od « rasa » ; « ona kojoj su pridodata obilježja rase ».

²⁵ « Niže » su rase uvijek predstavljene kao *udaljene* od zapadnog sjevernog modela hegemonijskih vladajućih naroda Evrope i (kasnije) Sjeverne Amerike, tj. « bijelih » naroda. U razmjerama globalizacije, ta je udaljenost figurirana « globalnim jugom », a obuhvaća « obojene » narode kao i, u evropskoj tranziciji, narode istočne Evrope.

²⁶ Za razliku od individualnih feminističkih *filozofskih* psihoanalitičarki kao što su Luce Irigaray, Monique Wittig etc. S druge strane, američka psihoanaliza, koja je samo praktična i adaptativna a ne i filozofska, također ne predviđa izlaza. Tamo gdje je psihoanaliza prodrila u filozofiju (francusko govorno područje, od Lacana nadalje), pojavljuju se kod filozofkinja a sve više i kod filozofa (uglavnom u sprezi s ekologijom, feminističkom ekonomijom itd.) predlozi za modele izlaska iz « zadataog » simboličkog sistema i dakle iz sistemski zadate nejednakosti između muškaraca i žena.

Tako misle i mnogi napredni filozofi, pa čak i filozofkinje, koji nisu nužno suprotstavljeni feminizmu : društvo pa i država građeni su na *konstitutivnom podređenom* uključivanju žena, nižih klasa i manjina²⁷, koje je obično pogrešno nazivano isključenjem. Osim navodne nerazrješivosti ove asimetrije, druga je opcija ona koju znamo iz marksizma : kad se s vremenom (koliko vremena?) isprave sve ostale nepravde i nejednakosti, automatski će se razriješiti i žensko pitanje. Danas se feministkinje ovakvim odgovorom više ne mogu zadovoljiti, pa stoga istražuju *na koji je način žensko pitanje* tako duboko *u osnovi svih ostalih nejednakosti* a određuje ih na taj način da se ni ove ne mogu razriješiti *bez* izravnivanja društvenih odnosa spolova. Politički napredna a teorijski izgledna rješenja polaze od toga da je odnos spolova (tj. rod) *u samom srcu svake nejednakosti kao takve*, te da je izlišno ili da je tek kozmetički čin pokušavati riješiti razne vidljive nepravde a pritom istovremeno ne dovoditi u pitanje spol/rod.

Naravno, u tome je potrebno uhvatiti se u koštac sa kritikom cijelog simboličkog sistema, pogleda na svijet, političkog sustava kao i mjesta sebe samog/same, što baš nije mek orah, i pristati raditi iz neizvjesnosti, sa nesigurnog terena i bez uzora. A to znači ni manje ni više nego zakoračiti u epistemološku revoluciju, kakvu i inače moramo obaviti i s obzirom na treći svijet, na globalni jug (postkolonijalno pitanje), kao i s obzirom na post-1989. i sve ostalo.

Ako je dakle pitanje spola u srcu svakog drugog oblika nejednakosti, onda u analizi događaja treba obrnuti redoslijed : nije nacionalna oslobodilačka borba koja cilja na stvaranje nove nacionalne države ta koja je primarna i izgledna pa će osloboditi žene kao i narode i narodnosti, već je prije svega *ženska i feministička borba u njenoj osnovi*, borba koja je *trans-nacionalna, trans-etnička, laicistička*, ta koja vodi i preusmjerava prvu. Ova je ta koja ima izgleda da stvori širi prostor ravnopravnosti *za sve*²⁸. Kao što kaže jedna savremena kurdska teoretičarka koja, na osnovu iskustva vodeće kurdske ženske gerile u nacionalnom otporu, također zagovara feminističku

²⁷ ili, u nekim slučajevima, « prvobitnih naroda », mada s ovim pojmom treba biti veoma oprezan jer ide u susret mnogim zloupotrebama, u slučajevima u kojima svi žele biti « prvobitni » i pokupiti sve prednosti.

²⁸ O ovakvoj borbi imamo ovih dana vijesti iz inače teške situacije u trans-državnom Kurdistanu u oblasti Rojava usred otpora prema ISISu (samozvana grupa « Islamska država u Iraku i Siriji », ovdje skraćeno prema engleskom *Islamic State in Iraq and Syria*) kao i prema sirijskom i iračkom režimu, u okolnostima u kojima Turska Kurdima ne želi pomoći, a SAD u ime « pomoći » šalje povremene avionske udare na pozicije ISIS-a. Ova oslobodilačka borba, u kojoj su prominentne žene i feministička politika, ima izgleda da paralelno bude i revolucija. Naravno, ukoliko se održi. Za mapu tog kraja : <https://twitter.com/occupiedtaksim/status/512266381358669824> ; za prikaz borbi u Rojavi, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/oct/08/why-world-ignoring-revolutionary-kurds-syria-isis> ; za ženski pristup tom građanskom ratu, vidi Dilar Dilik, « What kind of Kurdistan for women ? », <http://links.org.au/node/4109> ; Necla Acik, « Kobane: the struggle of Kurdish women agasint Islamic State », <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/necla-acik/kobane-struggle-of-kurdish-women-against-islamic-state> ; Gönül Kaya, « Why jineology... ? », <http://kurdishquestion.com/kurdistan/north-kurdistan/why-jineology/533-why-jineology.html> .

epistemološku revoluciju, - žene treba da stvore prostor društvenih nauka « koji stavlja žene i društvo u centar »²⁹. Tek poslije dolazi sve ostalo.

Ovakav nam redoslijed omogućava i da situiramo zadatke Ženskog suda kao i da zacrtamo očekivanja iz njega : ne očekujemo mi da taj sud ostvari pravdu samo za žene (mada i to), već očekujemo da on cilja na pravdu za sve i na drukčije društvo i politiku, pogađajući prvenstveno u srce svega – a to je spol/rod. Kao što kaže žučan i ponešto optimističan (anarhistički) zagovaratelj kurdske feminističke revolucije, « ne možemo se riješiti kapitalizma ako se ne riješimo države, a ne možemo se riješiti države ako se ne riješimo patrijarhata »³⁰. Taj isti vjeruje da će se to riješiti za... 50 godina od sada. Ako stvar i ne postignemo tako brzo ali budemo na takvom izglednom putu, biće dobro !

Drugi primjeri većeg i masovnog nasilja iz svijeta različito, i manje obećavajuće, rezultiraju na planu društvenih odnosa spolova, kao što je danas nesrazmjerni femicid u Meksiku ili kao što je masovni lov na žene što ga je, počevši od Nigerije a širom više zemalja Afrike južno od Sahare, lansirala retrogradno islamistička grupa Boko haram³¹. Ovo treba da nam je opomena prilikom neutemeljenih prebrzih optimističkih zaključaka.

Dovesti spol/rod u fokus gdje mu je i mjesto u razrješenju čvora, u posthegemonijskim društvima kakva su ona na jugoslavenskom Balkanu pa i šire, predstavljalo bi i samo po sebi priličan napredak u mišljenju i analizi.

²⁹ Gönül Kaya, « Why jineology.. ? », *op. cit.*, p. 5.

³⁰ David Graeber, « No. This is a Genuine Revolution », <http://kurdishquestion.com/kurdistan/west-kurdistan/david-graeber-no-this-is-a-genuine-revolution.html>

³¹ Čiji naziv prema *Wikipediji* navodno znači « Zabranjeno je zapadno obrazovanje ». Otmica oko 300 gimnazijalki u aprilu 2014, i osim njih još par stotina žena i djevojčica u prilikama drugih njihovih hajki, ostaje sa malim i sve manjim odjekom u svjetskim medijima, vjerovatno zato što ovdje nema alternativnog zapadnog spasilačkog scenarija poput svojedobno onoga, američkog (SAD), o spašavanju avganskih žena od avganskih muškaraca – Talibana.